

УДК: [94(477):373.3] "18/19"

ГАЙДАЙ О.М.

Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили.

Гайдай Ольга Михайлівна (1970 р.н.). У 1993 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії МДГУ імені Петра Могили. Коло наукових інтересів – *історія освіти в Україні, російсько-українські відносини.*

ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКОВУ НАРОДНУ ОСВІТУ В I ТА II ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ: ПОЛІТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена актуальній та малодослідженій темі в історичній літературі. Становище освіти, зокрема початкової, в Україні наприкінці XIX ст. було одним із головних питань, які турбували українську інтелігенцію. Особливої актуальності воно набуло на початку XX ст. у зв'язку із подіями 1905-1907 років та діяльністю I та II Державних Дум, показана боротьба за реформування початкової освіти, роль і місце українських фракцій у цьому процесі, представлений аналіз культурологічних частин програм українських політичних партій, які виступали за введення національного початкового навчання.

The article is dedicated to the urgent and scantily explored subject in historical literature. The state of the education in Ukraine at the end of XIX century, the elementary one in particular, was one of the main subjects for the Ukrainian intellectuals to be interested in. It gained a special importance at the beginning of the XX century in connection with the events of 1905-1907 and the State Duma activity of I and II convocations.

Питання шкільництва і рідної мови ніколи не були останніми серед культурних домагань українців. Потреба у дослідженні історії боротьби за українську національну початкову школу на початку XX ст. обумовлена, на нашу думку, кількома важливими обставинами. По-перше, боротьба за школу, за освіту, за молодь є невід'ємною складовою національно-визвольних змагань українського народу і саме цей аспект, як свідчить наш аналіз відповідної наукової літератури, виявився недостатньо вивченим.

Попри можливе недооцінювання начебто не ключової ланки цих змагань, зазначимо, що саме через школу можливе збереження і відтворення національно-етнічної ідентичності, саме система освіти (і ніщо інше) надає змогу забезпечити

створення і функціонування осередків національного життя і національної свідомості. Саме через школу можна найбільш ефективно долучити до цього всі нові покоління нашого народу. Без визначення місця і ролі шкільної справи в цілому навряд чи можлива повнота наших знань, глибина розуміння суперечливого процесу визрівання в масовій свідомості українського народу державницьких ідей, аналізу здобутків і прорахунків на шляху до їхньої реалізації в життя.

По-друге, рух за національну початкову школу наприкінці XIX ст. – початку 1917 року відбувався в контексті революційної боротьби, яка охопила майже всі губернії і регіони Російської імперії. В ньому відбуваються, з

одного боку, загальні російські тенденції, гасла, вимоги, форми і засоби просування своїх ідей, а з іншого боку, специфічні, властиві лише українству риси. Тому, на наш погляд, окреслити національно-специфічне і проаналізувати його зв'язок з тогочасною, загальноросійською соціальною динамікою має велике теоретичне і практичне значення для спростування деяких хибних думок щодо непередодності, неперспективності, навіть неісторичності намагань і надій українців на власну державність з усіма її атрибутами.

По-третє, в умовах сучасної розбудови української державності, на вже принципово нових засадах гасло боротьби за національну школу як таке, що не втратило своєї гостроти, бо через тривалу ганебну політику денационалізації та русифікації значна частка населення в нашій державі й досі залишається поза межами української мовної, культурної, соціоментальної спільноти. Отже, вивчення тогочасного конкретноісторичного матеріалу може мати велике практичне значення у плані застосування тих чи інших підходів, спрямованих на відродження національної самосвідомості на основі раціонального використання нашого багатого, але все ще недостатньо вивченого історичного досвіду стосовно розбудови освітянської справи.

І, останнє, дослідження боротьби за українську початкову школу на початку ХХ ст. є цінним фактологічним матеріалом патріотично-виховного напрямку. Мужність борців за національну ідею, їхнє безкорисливе служіння справі народу, опікування проблемами шкільництва можуть бути чудовими зразками для виховної роботи з молодим поколінням. Можна з великою мірою вірогідності передбачити, що ця робота і на перспективу буде достатньо ефективною, оскільки тема школи, освіти, проблеми підростаючого покоління, якими переймалися передові уми українства наприкінці ХІХ ст. – початку 1917 року, можуть бути найбільш доступними, зрозумілими, близькими й цікавими саме цій віковій групі нашого юнацтва. Вони, ніби перекликаючись з сьогоденними проблемами, заповнюють одну з важливих ланок у ланцюгу системи національного виховання, спадкоємності історичної пам'яті і патріотичної свідомості.

Таким чином, враховуючи вищезазначене, обрана тема актуальна та викликає серйозний науковий інтерес.

Питання про початкову національну народну освіту в І та ІІ Державних Думах як представницьких суспільно-громадських форумах парламентського типу в науковій літературі висвітлювалося побіжно, і як правило в загальних працях. Діяльність громадських організацій і політичних партій у справі розробки проектів реформування початкової освіти в

Україні залишалася до кінця 80-х років ХХ ст. забороненою темою для багатьох дослідників. Останнє десятиріччя ХХ століття ознаменувалося поверненням до ліберальних концепцій національної історії. Час політичної терпимості відродив інтерес до діяльності громадських організацій і політичних партій напередодні Жовтневого перевороту 1917 року. Цей час відзначений появою репринтних видань авторів, таких як С. Сірополка [1], О. Гермайзе [2], Д. Дорошенка [3], С. Єфремова [4], Є. Чикаленка [5], роботи яких залишилися поза увагою радянської історіографії з ідеологічних міркувань.

Крім видань репринтного характеру, заслуговують на увагу деякі роботи істориків і публіцистів радянського періоду – О.І. Копиленка, М. Шип, Г.В. Касьянова, О.Ф. Коновця [6], що з різних причин виявилися в ідеологічному відношенні слабо заангажованими. Узагальнюючими можна вважати роботи В.Г. Сарбея, що стали підсумком багаторічних досліджень ученого. Він вперше обрав предметом і об'єктом вивчення сам процес Українського Відродження як діяльність трьох поколінь української національної еліти у збереженні та розвитку етнічної духовної культури [7]. Автор розглядає боротьбу різних політичних сил в українському суспільстві за концептуальне оформлення розвитку початкової національної школи як складової частини загального процесу відродження української культури.

Необхідно зазначити, що останнім часом інтерес до історії просвітницького руху в Україні, зокрема початкової національної народної освіти, відродився на регіональному рівні. Діапазон досліджень авторів дуже широкий і охоплює проблематику як краєзнавчого характеру, так і загальнонаціонального у залежності від інструментарію, яким користуються дослідники [8].

У першій Державній Думі представники українських партій і об'єднань не утворювали собою єдиного політичного блоку. Вони вступали в блоки з представниками "родинних" політичних об'єднань. Відомий український юрист, філософ і політик Б. Кистяківський з гиркотою зауважував: "Українські позиції в Думі слабкі і голос народу не чутний..." [9]. Активність депутатів була слабка, основна маса їх вступала в союзи з фракціями російських кадетів і октябристів. У програмах цих блоків окремим рядком стояла вимога створення культурно-національної автономії України і навчання у всіх типах шкіл українською мовою, а також розширення мережі українських початкових шкіл у селах. Через два місяці українські депутати все-таки створили свою фракцію, що нараховувала 44 члени [10].

В активі цієї фракції є тільки три запити українських депутатів першої Думи, але вони

досить показові, бо стосувалися розвитку національної культури й освіти.

Перший запит, проведений депутатом з Полтави В. Шаметом, стосувався дії реліктового указу від 1804 року, що забороняв навчання українською мовою, друкування книг і навіть окремим рядком була заборонена вимова слова “Україна” у публічних місцях [11].

Український депутат у своєму запиті констатував, що даний указ, незважаючи на “свій столітній ювілей”, продовжує діяти в Україні в повну силу. В. Шамет іронічно пропонував міністрові освіти згадати ще більш древній нормативний акт – березневі статті договору від 1654 р. “Про возз’єднання України з Росією” – і повернутися до нього [12].

Далі він наводить статистику, що ілюструє плоди русифікаторської політики в Україні. Двісті років тому неписьменне українське населення складало 29 % від загального числа, до початку ХХ ст. Його грамотність не перевищувала 13 %.

Другий запит депутата від Чернігова В.Н. Коломійця стосувався зміни структури управлінської вертикалі народної освіти. Він говорив про те, що інститут інспекторів народних училищ, який був створений за указом 1869 року для надання допомоги в організації початкових народних шкіл, перетворився в поліцейську установу, що займається тотальним контролем над процесом навчання [13]. Інспектори звільняють на свій розсуд вчителів і директорів училищ, закривають окремі класи й навіть цілі школи в повітах. В. Коломієць наводить приклади розтрати казенних грошей інспекторами й випадки хабарництва [14]. Підсумком депутатського запиту є пропозиція змінити управлінську систему народної освіти й передати функції інспекторів спеціальним піклувальним радам, що будуть складатися з виборних осіб від усіх станів повіту, волості, губернії [15].

Запит депутата Н. Говорова з Ірпеня стосувався двох глобальних проблем початкової освіти: загальності й обов’язковості [16]. Він говорить, що загальність освіти може бути досягнута тільки за умови навчання дітей рідною мовою, тому що загальність і обов’язковість навчання – це дві сторони одного процесу. Батьки не хочуть віддавати дітей у школи, де їхню незміцнілу психіку калічать зубрінням текстів чужою мовою, “ніяка сила не змусить селянина віддати своє чадо в чужу школу” [17].

Конкретні пропозиції того депутатського запиту такі: 1) у місцях компактного проживання українського населення зробити обов’язковим викладання загальноосвітніх дисциплін українською мовою; 2) у бюджеті провести окремим рядком фінансування підручників українською мовою; 3) забезпечити процес підготовки у вчительських семінаріях викладачів

української мови; 4) ввести в програму початкових шкіл викладання української історії й української літератури, видалити з неї схоластичні предмети [18].

Недовге існування об’єднаної української фракції в першій Державній Думі не дозволяє визначити загальний вектор інтересів депутатів від України. Однак, три запити міністрові народної освіти, що надійшли до секретаріату Думи з інтервалом в один тиждень, є знаковим моментом у діяльності депутатів і відправною точкою реалізації їхніх інтересів у Державних Думах наступних скликань.

Незважаючи на те, що реформування початкової народної освіти мало місце в культурологічній частині програми багатьох політичних партій, законопроект про впровадження загальної початкової освіти, розроблений Міністерством народної освіти, не було представлено в I Державну Думу, оскільки її було розпущено.

У ході діяльності II Державної Думи, обраної за умов спаду соціальних заворушень, задачу впровадження загальної початкової освіти зовсім не було поставлено в законопроекті Міністерства народної освіти, внесеного в II Державну Думу в перший день її роботи. Фактично мова йшла про встановлення не загальності, а лише загальнодоступності початкового навчання, точніше кажучи, про деяке збільшення державних асигнувань на потреби початкових училищ. Депутат від поміркованих прогресистів, полтавський адвокат С.М. Новосолов сумно підсумував дводенну дискусію депутатів з приводу міністерського законопроекту: “... панове, вірогідно, не повною мірою усвідомлюють, що початкова школа і є саме підґрунтя, що закладає свідомість вільного громадянина-патріота..., ми повинні негайно виправити проект і відіслати його на височайше затвердження..., наступного скликання на виборних бюлетенях ваші підопічні ставитимуть “галочки” та “хрести” [19].

Друга Державна Дума проіснувала всього 102 дні. Депутати від України вже до другого її засідання створили фракцію, у котру ввійшло 47 представників від українських земель [20].

Майже всі запити від української фракції, а їх у секретаріат Думи надійшло 11, стосувалися організації національних українських шкіл на селі [21]. У травні 1907 року 14 депутатів (Херсон, Одеса, Полтава, Єлісаветград, Київ, Чернігів, Харків) звернулися із запитом до міністра народної освіти з вимогою відокремлення церковної освіти від світської [22].

Цей запит був реакцією на виступ єпископа Нікона, який наводив приклади того, що в сільських школах України місцева влада не завжди стежить за тим, щоб у навчальних програмах народних училищ обов’язково було присутнє викладання Закону божого [23]. Наводив факти насильницького відсторонення

священиків від викладання. Єпископ користувався рапортами жандармських справників, що йому надало жандармське керівництво, де говорилося про атеїстичну спрямованість у викладанні загальноосвітніх дисциплін, про вульгарне, а іноді, навіть еретичне, тлумачення святого писання сільськими вчителями [24].

Депутатський запит містив механізм поділу духовної й світської освіти. Вимога депутатів від України така: діти в будні дні вивчають загальноосвітні дисципліни, а Закон Божий вивчається ними за бажанням у недільних школах [25].

У цьому ж місяці надійшов запит від депутата з Харкова М. Гонтаря до міністра народної освіти з приводу інспекторської перевірки роботи шкіл Харківського навчального округу, результатом якої стало звільнення з посади двох директорів початкових народних училищ і 31 учителя. Провина звільнених полягала в тім, що час від часу вони намагалися пояснювати навчальний матеріал українською мовою, тому що діти не розуміли його російською [26].

Перед самим розпуском другої Державної Думи 46 депутатів різних фракцій, серед яких було 32 депутати від України, подали законопроект про загальну початкову освіту. Цей законопроект був складений ще в період роботи I Державної Думи, але часу для його обговорення в першому скликанні не вистачило. Проект містив такі основні вимоги: 1) початкове навчання мало бути загальним, обов'язковим, безкоштовним; 2) для забезпечення загальнодоступності школи дітям, які навчаються у ній, повинні бути безкоштовно видані одяг, їжа, а у разі потреби і квартири при школі; 3) початкова школа мусила бути світською, повністю відділеною від церкви; 4) початкова школа повинна відповідати побутовим умовам кожної народності – кожній народності забезпечується можливість навчати в ній дітей рідною мовою; 5) у законодавчому порядку встановлюється визначений мінімум обсягу викладання в початкових училищах, обов'язкового для всіх дітей шкільного віку; 6) забезпечується повна свобода суспільної приватної ініціативи в

становленні шкіл, а також свобода викладання в них; 7) свобода організації і викладання забезпечується в справі позашкільного навчання і виховання.

Даний законопроект не був розглянутий і другим скликанням Державної Думи. Через кілька днів вона була розігнана царем.

Діяльність української фракції в II Державній Думі знайшла чіткий тактичний і стратегічний вектор спрямованості, що буде простежуватися протягом усього недовгого періоду російського парламентаризму.

Ця спрямованість проглядається в запитах депутатів української фракції, що присвячені становленню української початкової школи, розвитку національної культури як основних засобів існування етнічної самосвідомості.

Однак II Дума після бурхливого попереднього обговорення міністерського законопроекту про впровадження загального початкового навчання передала його до комісії народної освіти, але так і не повернулася до нього. Не винесли депутати ніякого рішення і з іншого важливого законопроекту “Про домашнє навчання грамоти”, спрямованого проти “Правил про стягнення за таємне навчання” 1892 р. [27], 3 червня 1907 р. II Державна Дума була розпущена царем.

Таким чином, на початку XX ст. поява такого представницького форуму парламентського типу, як Державна Дума, сприймалася усією громадськістю, у тому числі й українською, як величезний прорив у надбанні демократичних засад усього суспільства. Українська громадськість та політичні діячі сприймали Думу як легальну трибуну, з якої можна було б вести боротьбу за подальшу демократизацію суспільства і в тому числі за українську національну початкову освіту. Поруч з нелегальними та напівлегальними формами боротьби саме Думська тактика української громадськості була тією сполучною ланкою, яка з'єднувала українське суспільство з російськими урядовими колами, а отже залишала надію на можливість впливу на них для вирішення різних проблем та початкової народної освіти зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сірополько С.О. Історія освіти в Україні / Укр. Вільн ун-т (м. Мюнхен, Німеччина). Друзі т-ва ім. Г. Ващенко. – К.: Наукова думка, 2001. – 911 с.; Його ж. 20-ти літній ювілей першого педагогічного журналу на Україні // Тризуб. – Париж, 1930. – С. 1-33; Його ж. Друга частина “Проекту єдиної школи в Україні” // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1936. – Кн. 3. – С. 115-142.
2. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська партія (РУП). – К.: “Жовтень”, 1926. – 227 с.
3. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага: изд. Вольного Празького университета, 1936. – 347 с.; Його ж. “Просвіта” на Великій Україні // Календар т-ва “Просвіта” на 1928 р. – Львів: “Хвиля”, 1927. – С. 4-12; Його ж. Україна в 1906 р. // Україна. – Київ, 1907. – С. 7-12.
4. Сфремов С. Історія українського письменства. – Київ – Лейпциг, 1919. – Т. 2. – 288 с.; Його ж. Из общественной жизни на Украине // Русское богатство. – 1908. – № 7. – С. 1-35; Його ж. Душа “Просвіти” // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 7-22; Його ж. З історії київської “Просвіти” // Рада. – 1908. – 25 червня.
5. Чикаленко Є. Спогади. – Львів: “Струмок”, 1925-1926. – Ч. 1-3. – 211 с.

6. Копиленко О.І. Твори: В 4-х т. – Т. 2. – К.: Держлітвидав УРСР, 1961. – 600 с.; Шип М.А. Интеллигенция на Украине. (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – 278 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1992. – 176 с.; Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
7. Сарбей В.Г. Вступна стаття “Микола Аркас і його “Історія України-Русі” // Аркас М.М. Історія України-Русі. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 9-10.
8. Шкварець В.П. Історія рідного краю. Миколаївщина: погляд крізь віки. – Миколаїв, 2002; Його ж. Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність. – Миколаїв, 2002; Його ж. Миколаївщина першого 10-річчя незалежності України: Історично-красознавчий нарис. – Миколаїв, 2002.
9. Гайдай О.М. Вопрос украинского образования в Государственной Думе в начале XX ст. // Южная Украина: проблемы исторических исследований. Сборник научных трудов. Часть II. – Николаев, 1998. – С. 48.
10. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907. Сессия первая. Ч. I. – СПб.: Тип. департамента Министерства внутренних дел, 1908. – С. 57.
11. Там само. – С. 72.
12. Там само. – С. 81.
13. Там само. – С. 120.
14. Там само. – С. 124.
15. Там само. – С. 144.
16. Там само. – С. 172.
17. Там само. – С. 210.
18. Там само.
19. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. Сессия первая. ч. III-IV. – СПб.: Тип. департамента Министерства внутренних дел, 1908. – С. 70.
20. Там само. – С. 22.
21. Там само. – С. 13.
22. Там само. – С. 43.
23. Там само. – С. 64.
24. Там само. – С. 74.
25. Там само. – С. 86.
26. Там само. – С. 98.
27. Там само. – С. 211.